

Les arts i els usos tradicionals del foc

Josep Mañà
Associació
Catalana del
Patrimoni Etnològic

L'empremta cultural del foc és un dels temes estelars dels estudis antropològics.

Les ràpides i profundes transformacions en els sistemes de producció i en les formes de vida de la societat catalana en les últimes dècades, fan urgent completar l'inventari, registre i recopilació dels materials etnogràfics relacionats amb els diversos usos dels quals ha estat objecte el foc en la societat tradicional.

Els recursos emprats per obtenir-lo, les activitats relacionades amb els materials combustibles, les aplicacions a les llars i en diferents oficis així com l'ús funcional i simbòlic dels fenòmens i substàncies generats per l'element ignic, la llum, l'escalfor, el fum, l'ombra, la cendra, el sutge, etc., constitueixen aspectes essencials per tal d'abordar i construir la panoràmica del que ha estat la «cultura del foc» a Catalunya.

The cultural stamp of the fire is one of the main subjects in the field of anthropological studies.

The very quick and deep transformations in the systems of production and in the way of living occurred in the catalan society of the last decades contribute to take an urgent decision in order to complete the register, inventory and compilation of the ethnographical material referred to the many different uses of the fire in the traditional society.

The means used to obtain it, the activities in relation with the combustible materials, the use of it at home and in many different jobs, so as the various functional and symbolic use of the phenomenons and substances generated by the igneous element; the light, the heat, the smoke, the shadows, the ashes, the soot,... are essential aspects which help us to build a survey about what has been the culture of fire in Catalonia.

La cultura del foc

La relació de l'home amb el foc i les importants conseqüències culturals que comportà el seu domini constitueixen uns dels temes estel·lars dels estudis antropològics.

A Catalunya, el corpus de treballs referents a l'element ignic ha assolit un gruix i una importància considerable. Múltiples autors han tractat la temàtica des de diversos enfocaments i disciplines. Sense ànims de voler ser exhaustius ressenyarem les aportacions de Miquel Tarradell des de la mirada arqueològica; d'Antoni Griera des de l'àmbit de la lexicografia; de Joan Amades, Ramon Violant i Simorra i Josep Romeu i Figueres des del camp del folklore i de l'etnografia; de Josefina Roma, Josep Maria Fericgla, Xavier Fàbregas, Marta Montmany, Dolors Llopart i Josep Maria Batista i Roca des de la perspectiva etnològica i antropològica, etc.

L'obra recopiladora, descriptiva i interpretativa dels esmentats autors és rica en continguts i suggeriments per conèixer diversos aspectes relacionats amb el foc, especialment els referents als primers vestigis i a la cronologia històrica del seu ús, a la pervivència i vigència de la seva utilització lúdica, simbòlica i ritual i també a la cultura material tradicional lligada a aquest primordial element.

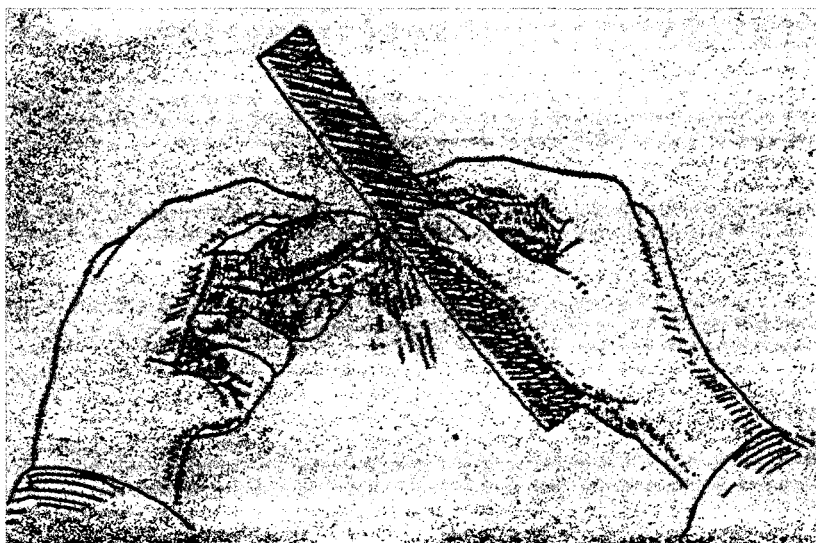
A l'espera d'un futur i desitjable treball de síntesi, que reculli i relacioni la fragmentació d'aquestes aporta-

cions i que tracti i ompli les llacunes existents, per tal de poder obtenir una visió general de la implicació i del vincle de l'home i el foc en la societat tradicional, avui ens trobem que les conseqüències de les profundes i radicals transformacions en les formes de vida de les darreres dècades han comportat que, per primera vegada en la història, en el nostre context cultural, comencin a haver-hi generacions de ciutadans que han perdut el proverbial i quotidià contacte i relació directe amb el foc (la substitució dels combustibles tradicionals, llenya i carbó, pel gas i l'electricitat, els encenedors elèctrics dels cotxes, les cuines de plaques ceràmiques, els forns de microones, etc., serien exemples significatius i paradigmàtics d'aquest progressiu procés d'ocultació i allunyament), que fan urgent la tasca d'inventariar i estudiar, de la manera més exhaustiva i sistemàtica possible, el que ha estat l'anomenada «cultura del foc».

Aquesta, definida per Josep M. Espinàs de manera molt pertinent com una cultura atàvica, condemnada a l'extinció i que en els països freds i rics es manté en la «reserva» de la llar de foc, pel seu gran interès històric i cultural, hauria d'ésser en aquests moments, segons el nostre parer, un dels camps de recerca etnogràfica prioritaris a casa nostra, ja que sortosament encara és possible de resseguir i documentar molts dels usos i activitats tradicionals realitzades o relacionades amb el foc, i també les vivències, coneixements i records dels que en són o foren testimonis i protagonistes.

En aquest sentit, com a argument a favor de l'esmentada proposta i com a demostració de l'interès que aque-

ta qüestió suscita en altres àmbits, esmentarem dues accions i iniciatives realitzades fa poc temps. La primera, el Quart Congrés Internacional de Disseny d'Osaka de l'any 1989, en el qual, el tema de treball era la reconsideració i l'anàlisi del rol del foc en la vida quotidiana i la societat actual; i

la segona, el seminari interdisciplinari celebrat fa tres anys a la Universitat d'Estiu de Prada entorn les obsessions i les pors quotidianes relacionades d'alguna manera amb l'element ígnic.

Amb el desig d'apuntar elements de referència per enriquir l'etnografia del foc a Catalunya, a partir del buidatge de dades bibliogràfiques i d'informacions obtingudes per mitjà de diversos informants, bosquerols, pagesos, gent gran, homes d'ofici, etc., esmentarem, de manera sintètica, una relació d'algunes de les activitats relacionades amb la construcció i l'elaboració dels estris emprats en els sistemes tradicionals d'encendre foc, l'obtenció, preparació i comercialització de les matèries combustibles, i també de les múltiples utilitats que ha tingut l'aprofitament dels fenò-

Operació d'encendre o «picar foc» mitjançant el foguer que frega i colpeja una pedra foguera en contacte amb un bocinet d'esca. Il·lustració extreta del llibre de Ramon VIOLANT i SIMORRA, Etnografia de Reus i la seva comarca, vol. II.

Venedor d'esca i llibrets de paper de fumar. Rodolí de l'Auca dels Baladrers.

Venedora ambulante de llququets. Rodolí de l'Auca dels Baladrers.

Venedor de llumins de teia d'esca (mistos) i de fosfòrics (cerillas). Rodolí de l'Auca dels Baladrers.

mens físics i les substàncies generades pel foc en el moment de la combustió.

Oficis i activitats relacionades amb els estris d'encendre foc

— Ferrers constructors de foguers (trossos d'acer o estris que serveixen per treure espurnes d'un tros de sílex per tal de «picar foc»).

— Pedrenyalers (picapedrers que tallaven les pedres de sílex, popularment anomenades «pedres fogueres», conformant-les amb un cantell viu perquè fossin més efectives quan eren percutides amb els foguers i panys de les armes de foc per tal d'encendre foc).

— Recol·lectors, preparadors i venedors d'esca (matèria seca molt inflamable, emprada per encendre foc; aquesta es prepara bullint la polpa del «bolet d'esca» amb salnitre, cendra i lleixiu). Les espècies de «bolet d'esca» més emprades acostumaven a ser el *Formes fomentarius*, paràsit dels bedolls i dels faigs i el *Fomitopsis pinicola* paràsit d'algunes coníferes.

— Lluqueters i venedors ambulants de llququets (trossos de palla, cànem, malva, rami, etc., ensofrats, que, acostats a una brasa cremen amb flama). Antecessors dels llumins, els llququets s'empraven per fer foc. Actualment l'ús dels llququets es restringeix a la funció que fan com a elements de seguretat per comprovar el nivell d'oxigen existent a l'interior de les tines i cups de vi abans d'introduir-s'hi per netejar-los.

— Mistaires o fabricants de «mistos d'esca». Anomenats també «mistos de pet i de fum» perquè no feien flama, aquests eren unes tires de cartró amb les puntes impregnades de mix-

tura d'esca amb sofre i salnitre. Els acostumaven a emprar els fumadors.

— Mistaires i fabricants de llumins fosfòrics. Anomenats també «mistos de flama» o «cerilles», si bé amb les mateixes prestacions que els actuals, tenien el greu inconvenient de ser tòxics.

Oficis i activitats encaminades a aplegar, elaborar i comercialitzar matèries combustibles

— Teiares (bosquerols especialitzats a fer teies, fustes reïnoses de pi emprades per encendre foc i il·luminar els carrers i els festeigs públics a l'aire lliure). La seva activitat consistia a estellar el cor o les soques corcades o molt velles, generalment dels pins pinyers, i fer-ne petits manats o farcells.

— Resiners (bosquerols especialitzats a extreure resina dels pins). Ultra les seves aplicacions farmacològiques i industrials la resina era emprada per fer candeles i torxes.

— Llenyataires (bosquerols o persones que tenen com a ofici fer llenya al bosc). Estassar per obrir-se camí o arrossegar els arbres abatuts, tallar i seccionar els troncs, pelar l'escorça i fer feixos i feixines del brancatge són algunes de les múltiples operacions que realitzen.

— Carboners (bosquerols o persones que fan o venen carbó). Aquests elaboren el carbó vegetal a base de piles de llenya d'alzina que fan combustionar parcial i lentament colgades de terra. Segons la mida de la llenya i el temps de cocció obtenen el carbó o el carbonet.

— Minaires carboners (persones que extreuen de la terra el carbó fòssil o mineral, hulla, lignit, antracita, etc.).

Beneficis i usos rituals de la llum emesa pel foc

Vèncer i il·luminar la fosca i la tenebra de la nit ha estat una de les conquestes culturals més importants que el foc possibilità a l'home. Convertint-se en uns dels dons més preuats, la llum del foc esdevingué un element atribuït del sagrat i símbol de la clarividència i de l'esperit.

Com a element ritual, la claror de la flama, en forma de llàntia, foguera, ciri, lluminària, foc d'artifici, etc., gairebé sempre és present en celebracions i dies de festa, i també en els moments de la vida més significatius.

El ciri del naixement i del bateig, les espelmes de vetllar els malalts i els difunts, les llànties votives, les atxes que acompanyen les processons i rogatives, les alimares o lluminàries festives que ornem els carrers i les façanes, l'esclat dels focs d'artifici, les fogueres de les nits de Sant Joan, Sant Pere, Sant Antoni, Sant Silvestre, etc., les candeles de la Candelera, els balls del ciri i del fanalet, el refulgor lluminós dels ciris i llànties dels monuments de Dijous Sant, la Festa de la Llum de Manresa, els fanalets de Sant Jaume i de la nit de Reis, els dracs i bèsties que escupen foc, els balls de diables, l'expressiva litúrgia de l'encesa del ciri pasqual que canònicament havia de realitzar-se amb la pedra foguera (*excuitur ex silice ignis*), etc., són alguns exemples de l'expressió festiva i simbòlica que adquireix la llum emesa pel foc.

Pel que fa referència als usos pràctics de la llum esmentarem:

— Els focs emprats com a senyal i mitjà de comunicació a distància en fars i torres de guaita.

— Les fogueres de protecció dels ramats enceses pels pastors per fer front el llop i altre feram.

— La claror de les teies cremades en els festers de les barques usades com a auxiliar de la pesca nocturna en l'anomenada pesca a l'encesa o xàvega.

Quant a les diverses activitats i oficis relacionats amb els usos de la llum i els elements d'il·luminació i d'enllumenat ressenyarem:

— Els llanterners (persones que fabriquen llanternes o, a la nit, acompanyen amb fanals i torxes als viants).

— Els llumeners (menestrals que fabriquen gresols i altres llums de llautó o de ferro estanyat).

— Els fanalers (persones encarregades de l'enllumenat públic que encenien, vetllaven i apagaven els fanals d'oli i posteriorment els de gas).

— Els pirotècnics (constructors d'artificis de foc lluminosos, bengales, candeles romanes, coets, etc.).

— Cerers o candelers (menestrals que fan o venen ciris, espelmes, candeles, atxes, etc., de cera).

Fent teies. J.M. Batista i Roca (abril, 1921, Barcelona). Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya (CSIC).

Venedor de llenya. Rodolí de l'Auca dels Baladriers.

Venedora de carbó d'alzina. Rodolí de l'Auca dels Baladriers.

Cerer. Rodolí de l'Auca dels Oficis.

— Candelers de sèu (persones que amb el greix animal, anomenat sèu, el preparen com a combustible per als gresols o en fan espelmes).

Usos i utilitats de l'escalfor irradiada pel foc

Element considerat sobrenatural, capaç de fer el bé i el mal i de transformar i calcinar la matèria, el foc, ha estat la més important energia extra-corpòria emprada per l'home en la societat tradicional. Obviant la seva faceta malèfica i destructiva, emprada com a arma i element de destrucció, en guerres, venjances, revoltes, etc., l'escalfor i l'energia irradiada pel foc ha tingut un rol essencial en l'eclosió i l'evolució de les tècniques agrícoles, culinàries i artesanals.

Múltiples i diverses són les aplicacions i usos de l'escalfor i del poder transformador del foc:

— En l'agricultura el poder de calcinació del foc ha estat la base de la tècnica de l'artigatge. Aquesta operació consisteix a cremar un bosc per guanyar-lo com a terra de conreu. La crema periòdica dels rostolls, marges, males herbes, arbres i bestiar malalts i empestats, són altres dels usos del foc que la pagesia ha fet i fa tradicionalment.

— En els processos de producció, el poder del foc d'escalfar, coure, fondre, assecar i deformar les matèries ha estat el fonament de molts oficis. Terrissers, fargaires, ferrers, vidriers, calciners, forners, esmaltadors, argenters, saboners, boters, apotecaris, ganivetaires, etc., són una mostra significativa de la plèiade d'activitats que tenen el foc com a element substancial o auxiliar del seu treball.

— En l'àmbit domèstic, la irradiació calòrica del foc ha estat un dels

ingredients que ha fet d'aquest element el proverbial focus de sociabilització. Catalitzadors de les converses i de la transmissió d'experiències i coneixements, les vetllades entorn de la llar de foc han estat un factor importantíssim en la formalització de les rondalles, llegendes, cançons i altres expressions significatives de la cultura oral.

Emprat com a element de cocció, l'element ígnic, ha possibilitat torrar, coure, escaldar, bullir, dessecar,... els aliments facilitant la seva ingestió i digestió i també el seu aprofitament i conservació en el rebost.

Com a mitjà de calefacció, el foc ha protegit de les inclemències del clima i del fred i ha aportat confort en el viure quotidià. Llars de foc, brasers i estufes, cremant els més diversos combustibles segons els recursos més a l'abast de l'indret o de la comarca (llenya, carbó, pinyes, capsots de blat de moro, brisa de raïm i d'oliva, clofolles d'ametlla, pinyó, arròs o avellana, serradures, encenalls, etc.) han alleugerit els freds, les glaçades, les humitats i fer més confortables els habitatges. Escalfallits i planxes, estris precursors dels actuals electrodomèstics, possibilitaren als nostres avantpassats anar a dormir amb els llençols calents i vestir-se sense rebecs ni arrugues.

— Com a remei casolà, l'energia i l'escalfor del foc (principi d'una gran part de l'acció terapèutica) ha tingut múltiples aplicacions. L'acció hipnòtica i sedant que provoca la contemplació del foc, els emplastres i aplicacions de draps i aigua calenta, la inhalació de vapors d'herbes, la desinfecció i cauterització de ferides a base d'aplicar els vapors despresos per una brasa impregnada d'oli

— «perfumar les ferides» —, les pape-rines enceses arran del conducte au-ditiu per curar el «mal d'orella», la crema d'herbes oloroses en les habi-tacions dels malalts i dels objectes contaminants són el significatiu re-pertori d'aplicacions que l'escalfor del foc té en l'àmbit de la medicina i la higiene domèstica que hem pogut inventariar.

Quant a la múltiple farmacopea po-pular i tradicional per a les cremades esmentarem l'oli d'assutzena, d'oliva o d'ametlla i els cataplasmes de patata, de fulles d'ortiga o de pericó.

El desig ocult de vèncer i estar a mercè del poder del foc ha estat el mo-tiu de molts espectacles de fira i de circ. Malabaristes i ignívors han con-vertir aquest desig inconscient en es-pectacle. Tanmateix, passar «la prova del foc» (sortir il·lès del contacte amb el foc) era el cruel recurs i testimoni-atge demanats pels tribunals inquisitius.

Els usos i les funcions del fum

Testimoni immaterial i fugaç de la presència i de l'activitat humana, ele-ment que s'enlaira i es difumina en el cel, l'eteri fum de les fogueres i de les xemeneies gaudeix de múltiples con-notacions simbòliques i de diverses aplicacions pràctiques. Nexe i lligam de la terra amb el cel i de l'ànima que deixa el cos, en la litúrgia, el fum de l'encenser, alhora que ofrena, és re-cord de l'holocaust i el «medium» de la comunicació amb la divinitat.

Al començament de l'industrialis-me, el fum de les xemeneies dels va-pors, al mateix temps que imatge del progrés, portava implícit el declivi de les formes de vida tradicionals. En aquestes, en l'àmbit domèstic, el fum acostumava a impregnar del seu olor

Escena familiar al voltant de la llar, segons la portada d'un calendari de mitjan del segle XIX.

les estances de la casa, irritant i fent plorar sovint els ulls, sobretot els dels estadants de les llars més humils, sense vidres a les finestres i amb cor-rents d'aire.

Cremar en el braser o en llar herbes oloroses, espígol, romaní, pell de ta-ronja, de poma, etc., per aromatit-zar i protegir la casa dels insectes, fu-migar amb vapors de sofre els espais o corts de bestiar empestades, fumar formatges, embotits, peix, etc., per conservar-los, són alguns dels usos que ha tingut i té el fum del foc.

Usat des de la més remota antiguitat per amansir les abelles, el fum inhalat per plaer donava lloc al conreu del ta-bac o de la recol·lecció d'altres plantes substitutives com, per exemple, les fulles de l'anomenat «tabac de pas-tor». Abans del monopoli estatal era molt estesa l'elaboració casolana dels cigars anomenats «caliquenyos».

Els usos i els atributs de la cendra

Residu de la matèria cremada, la cendra, materialitza i simbolitza el procés de transformació, mort i disso-lució dels cossos. Així, pensem en el ritual litúrgic del Dimecres de Cendra que, després de la disbauxa carnavalesca, convida a la purificació i a la penitència o, en record de la nostra condició mortal, els dansaires disfes-

Taller familiar de pirotècnia de ca l'Escala a Reus al començament de segle.

sats d'esquelets que porten un platet amb cendra en la dansa de la mort de la processó del Dijous Sant de Verges. Aquests rituals són la imatge més eloqüent d'aquest estret lligam i simbolisme.

L'ús tradicional de la cendra com a adob i també les antigues creences populars en les virtuts màgiques fertilitzants i profilàctiques —per a les persones, els camps i el bestiar— de les cendres dels focs i fogueres enceses en certs dies i festivitats (Nadal, Sant Joan, Sant Isidre, etc.) han trobat en la recerca científica una confirmació parcial a les seves intuïcions: rica en sosa i potasi, la cendra és un fertilitzant que enriqueix els horts i sembrats.

Emprada tradicionalment en l'àmbit domèstic per fer lleixiu (aigua que té en dissolució sals alcalines, com la que s'obté tractant amb aigua bullint la cendra del carbó vegetal i serveix per fer la bugada), aquest ús ha fet que sovint trobem en les masies la «pica del lleixiu» prop de la llar de foc.

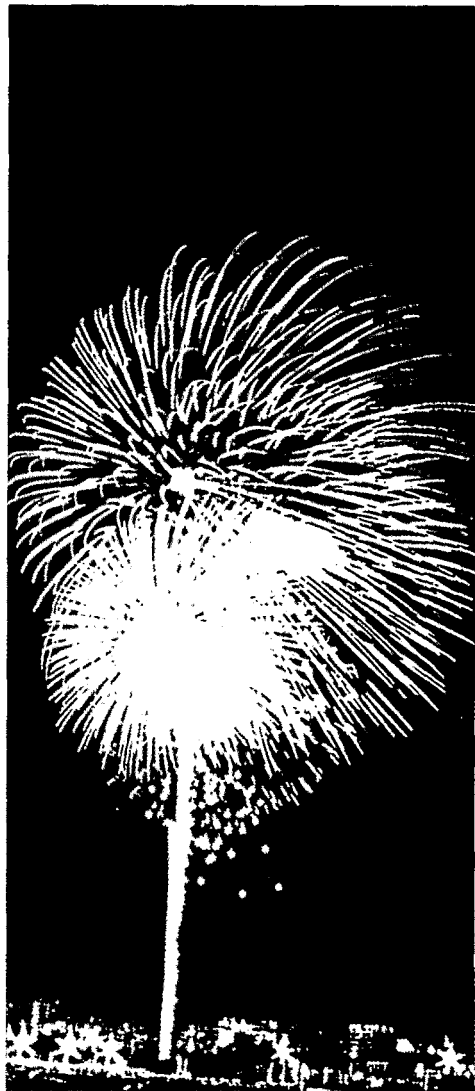
Per les seves propietats desinfectants, la cendra, també ha estat emprada com a remei per curar les ferides.

A Puigcerdà, en els registres d'oficis de la vida, hi trobem ressenyat l'ofici de cendrera, persona que comerciava amb la cendra per fer sabons i lleixiu i també per als forns de vidre, activitat que requeria una gran quantitat d'aquesta matèria.

La màgia i la suggestió de l'ombra

Fenomen produït per la llum que irradien les flames, les ombres dels cossos i objectes han desvetllat la imaginació i la creativitat des de la més remota antigor. Lligades intrín-

secament als éssers i elements que les produeixen, les ombres han estat considerades com una part vital i immaterial d'aquests. Aquesta ancestral interpretació és la que ha generat les creences i els simbolismes que se'ls ha atribuït: el sentiment de por a perdre-la pel perill de pèrdua de la pròpia identitat, com il·lustren moltes rondalles; l'ombra com a extensió i altra cara de la realitat material; l'ombra com a element de la pervivència dels éssers, etc.

«Palmera», foc d'artifici que il·lumina la nit de l'«albà» a Elx.

Ecuraxemeneies. Rodolí de l'Auca dels Baladrers.

«Ignívor», l'home que
menja, escup i juga amb el
foc.

El poder de suggestió de les ombres i el seu lligam amb el món de l'imaginari és reflecteix de manera molt expressiva en aquestes paraules de records d'infantesa de l'escriptor Pere Calders:

«[...] quan acabava aquesta reunió al voltant del foc, anàvem a dormir amb uns llums d'oli de carbur, havíem de pujar unes escales, hi havia tot d'ombres projectades a les parets, i els nens estaven impressionats [...]».

Emprades com a entreteniment per a la mainada, les ombres de les figures d'animals i personatges realitzades amb els dits de les mans han constituït un dels espectacles casolans més entranyables. Així mateix, el teatre d'ombres, realitzat amb siluetes de cartró retallat, fou un dels espectacles més populars d'abans de la invenció del cinema.

L'aprofitament del sutge

El sutge o estalzim, substància negra, composta de finíssimes partícules, que prové de la combustió incompleta de les matèries orgàniques i que es disposa en les xemeneies i tubs que condueixen el fum, havia estat objecte de diversos aprofitaments. A més de la seva esporàdica utilització festiva en les festes de Carnestoltes com a element per emmascarar-se, com avui encara es fa en la festa del Ball de l'ós a Prats de Molló, l'oli d'estalzim era emprat com a remei per a mals diversos, cops, dolors, etc. Barrejat amb cola, del sutge se'n feia tinta i també el «fum d'estampa» o «negre de fum» emprat pels impressors. La necessària neteja periòdica de les incrustacions de sutge de les xemeneies havia donat lloc a l'ofici d'escura-xemeneies.

Bibliografia

AMADES i GELATS, Joan, *El foc i la llum a pagès*, Barcelona, 1936.

— *Costumari català*, Barcelona, Ed. Salvat/Eds. 62, 1982.

COLL, J.; FABREGAS, X.; FARRAS, F.; RELLÀ, F., *Aquesta nit encenem falles*, Lleida, Centre d'Estudis del Pallars/Diputació de Lleida, 1987.

FRAZER, James C., *Mitos sobre el origen del fuego*, Barcelona, Ed. Alta-Fulla, 1986.

GREGORI, Joan; CUCO, Josep i LLOP, Francesc, *Temes d'Etnografia Valenciana*, vol. III, València, Institució Alfons el Magnànim/ Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, 1985.

LLABRÉS RAMIS, Joan, *Els llums en la història de Mallorca*, Mallorca, Estudis Monogràfics del Museu de la Porciúncula, 1977.

LEROI-GOURHAN, André, *L'homme et la matière*, Paris, Ed. Albin Michel, 1971.

MAÑÀ, Josep, *L'art del foc en la festa. Els focs artificials*, Sitges, Es-

cola de Grallers de Sitges (Quadern núm. 5), 1985.

NADAL i FORTIÀ, Joan, *La pesca a l'encesa*, Figueres, Ed. Carles Vallès, 1991.

RIEMBAU, Carles, *Història abreuçada del foc*, Palma de Mallorca, Ed. Moll, 1963.

ROMEU i FIGUERES, Josep., *La nit de Sant Joan*, Barcelona, Biblioteca Folklòrica Barcino, Ed. Barcino, 1953.

SOLANES, Joan R., *Fars de la Costa Brava i Costa Vermella*, Figueres, Ed. Carles Vallès, 1988.

VILA, Pep i BRUGET, Montserrat, *Festes públiques i teatre a Girona (segles XIV-XVIII)*, Girona, Ajuntament de Girona/Servei Municipal de Publicacions, 1983.

VIOLANT i SIMORRA, Ramon, *Terminologia sobre el foc, la llar i llum al Pallars Sobirà*, «Anales del Instituto de Lingüística», vol IV (Mendoza, 1950).

— *Obra oberta II. Mitología, folklore y etnografía del fuego en Cataluña*, Barcelona, Ed. Alta-Fulla, 1979.